

ETIČNA SINTEZA V CANKARJEVIH POLITIČNIH SPISIH

Cankarjeva literatura je v svoji zvrstni in tematski raznolikosti dovolj kompleksna, da ne dopušča poenostavljenih analiz glede na tradicionalne literarno-teoretične in literarno-zgodovinske delitve. Čeprav je večino svojih besedil Ivan Cankar zapisal v prozi, je njegov slog v neprekinjenem stiku s poetičnim izvorom njegovega opusa. To ne velja samo za tekste, ki smo jih navajeni brati kot »čisto literaturo«, temveč tudi za tista besedila, s katerimi je Cankar dejavno posegal v kulturno politiko slovenstva v okvirih razpadajoče avstro-ogrske države. Enako kompleksen je njegov idejni pristop k obravnavanim političnim in bivanjskim tematikam, ki ga ne moremo učinkovito razčleniti s pristranskimi ideološkimi pristopi. Cankarjev socializem je prav tako uporniški kot njegov krščanski idealizem. Obe etični načeli, na katerih enakovredno temelji vse Cankarjevo pisanje, sta izpeljani in neločljivo povezani z izvirnimi estetskimi jezikovnimi prijemi, s katerimi je Cankar oplemenitil slovensko besedno umetnost ter »čistil in pomlajeval« politično mišljenje na Slovenskem.

Ključne besede: Ivan Cankar, politični spisi, socializem, krščanstvo, literarna etika

Uvod

Ivan Cankar je svoje pisanje razumel kot dolgoročno poseganje v kulturo družbe, ki slovenski jezik doživlja kot duhovno vezivo. Cankarjevo hkratno zavezanost h kritičnemu mišljenju in k razkrivanju narave družbenih razmerij gre brati kot eno od temeljnih potez njegovega literarnega snovanja. Zato je nemogoče potegniti jasno ločnico med tistimi besedili, ki jih je poznejša literarna kritika opredelila kot eksplicitno izrekanje avtorjevih družbenopolitičnih stališč, in besedili, ki jih je slovenska kulturna javnost v stotih letih po Cankarjevi smrti prebrala kot tako imenovano čisto literaturo. Pisateljeva umetniška osebnost je zasnovana na notranjem prepletu teh dveh razsežnosti pisanja, namreč etične in estetske. Vse Cankarjeve

pripovedi – vinjete, črtice, novele, romani in drame – vsebujejo močno etično sestavino: iz nje običajno izhajajo interpretacije, ki temu ali onemu leposlovnemu tekstu pripišejo takšno ali drugačno sporočilnost. Po drugi strani pa so vsa besedila, ki jih je Cankar oblikoval kot politične intervencije v aktualno družbeno resničnost, prežeta s prepoznavnim pripovednim slogom, iz česar ni težko razbrati, da so bila napisana v duhu izrazito avtorske jezikovne estetike. Cankar je vztrajno reflektiral socialne razsežnosti svojega okolja in se vzpostavil kot avtonomen intelektualec (Kos 2018: 178), ki razmišlja o družbi, posamezniku in lastni vlogi v prepletu obojega. A to je počel kot umetnik, kot literat, kot jezikovno občutljiv posameznik. Slogovna dognanost je tisto, kar v osnovi določa vse njegove spise, vključno s političnimi agitacijami. Tako tudi politična razsežnost Cankarjeve proze ni nekaj, kar bi bilo zvedljivo na njegova predavanja o zgodovinski in politični vlogi slovenstva ali na eseje o slovenski kulturni politiki, temveč tisto, kar bistveno zaznamuje njegov pisateljski opus v celoti. Cankar kot pisatelj in kot mislec je predvsem kompleksna umetniška osebnost, ki ne dovoljuje enoznačnega branja.

V prvih dveh desetletjih 20. stoletja je bil živi Cankar brez dvoma najbolj cenjen in tudi najbolj bran slovenski pisatelj. Izidi njegovih knjig in javni nastopi so zbudili širok interes slovenske kulturne javnosti, kar pomeni, da je bil njegov avtorski glas močno slišen in upoštevan, zato pa tudi pogosto deležen agresivnih kritik. Kljub njihovi univerzalni vrednosti bi bilo napak, če bi spregledali dejstvo, da so Cankarjevi teksti plod nekega pomembnega zgodovinskega časa. Nastali so v dobi, ko je slovenska jezikovna skupnost doživljala številne družbene, kulturne in politične spremembe. Slovenska skupnost se je približevala vstopu v novo državo, zasnovano po načelih kulturnih sorodnosti južnih Slovanov. Kontekstualno branje Cankarjevih besedil danes razodeva, da so njegove formulacije družbenih razmerij in statusov zelo natančno odslikale tedanjo politično in kulturno realnost slovenstva.

Politični kontekst in Cankarjeva etika

Cankarjevo umetniško in politično delovanje izhaja neposredno iz njegove naravnosti k socialnemu učinku umetnosti. Zgodovinska prelomnost njegove dobe ga je spodbudila tudi h konkretni udeležbi v političnem boju. Vsako zgodovinsko obdobje se do neke mere doživlja kot čas krize, kar je po eni strani posledica kritične samozaznave in primerjave z »boljšimi časi«, po drugi pa je reakcija na krizo podlaga za daljnosežnejše družbene premike. Kriza je običajno občutena kot politična ali ekonomska, pogosto tudi moralna. Na ta zadnji tip krize umetniki praviloma reagirajo najostreje. Politični angažma je plod Cankarjevega opažanja, da meščanski izobraženci kulturo izrabljajo za doseganje političnih ciljev in socialnega prestiža, kmetom in delavcem pa je zanjo popolnoma vseeno. Ta dva tipa odnosa spregledujeta – vsak na svoj način – resnično vrednost kulture kot tistega, kar vzpostavlja etiko osnovnih družbenih razmerij ali, z drugimi besedami, znosnost človeškega življenja. Kultura kot oblikovalka nacionalne identitete ne deluje zgolj tako, da se produktivno naslanja na to ali ono obliko tradicije, temveč vselej tako,

da vzpostavi točko preloma z znanimi vzorci (Dolar 2012: 66) in ponudi nekaj radikalno novega. Cankar je upal, da bo njegovo izvorno umetniško delo prispevalo k temu, da se bo slovenska jezikovna skupnost v celoti dvignila na višjo kulturno raven in da bo svojo tradicionalno podrejeno, negotovo politično vlogo postopoma preobrazila v kolektivno samozavest, ki bi ji edina lahko omogočila zgodovinsko avtonomijo. To upanje je občasno krepil z osebnimi političnimi akcijami, v katerih je skušal nagovoriti predvsem delavstvo, se pravi tisti večinski segment slovenskega ljudstva, ki mu je družbenopolitična elita odtegovala dostop do svobodne misli.

Leta 1907 je Cankar sklenil, da se aktivno udeleži volilne kampanje za vstop v dunajski državni zbor. Kandidiral je na volilnem seznamu socialdemokratov, vendar kljub svoji umetniški slavi – ali pa morda ravno zaradi nje – ni dobil dovolj glasov, da bi kot slovenski zastopnik dobil sedež v vrhovnem zakonodajnem telesu Avstro-ogrske monarhije. Ob običajnih argumentiranih govornih nastopih, ki jih je Cankar izvajal zlasti v svojem volilnem okraju v Litiji, je napisal tekst, v katerem je skušal pojasniti razloge, zakaj je treba njegov socialistični pogled na družbeno resničnost vključiti v razprave o prihodnosti države v krizi. Besedilu je dal naslov *Hlapec Jernej in njegova pravica*. »Hotel sem napisati agitacijsko brošuro za volitve, pa je nastala moja najboljša novela,« je Cankar zadevo razložil po tem, ko je postalo jasno, da se je njegova politična kandidatura izjalovila. Ta izjava je morda ključ do razumevanja Cankarjeve politične identitete, neločljivo povezane z njegovim umetniškim ustvarjanjem. Osnovni pragmatični namen, s katerim se je Cankar lotil Jernejeve zgodbe, je bil izrecno politične narave, napisal pa je literarno besedilo, ki se je *a posteriori* uveljavilo kot eden izmed kanoničnih tekstovnih dogodkov v zgodovini slovenske književnosti. Estetska razsežnost novele *Hlapec Jernej in njegova pravica* je intonirana s številnimi lirskimi pasusi, ki poudarjajo Cankarjevo intimno vpletenost v eksistencialno pot iskanja pravice, obenem pa bralca spodbujajo k občutljivosti in identifikaciji z naslovno osebo. Podoben preplet političnih intenc s poetičnimi izvedbami je zaslediti v poznejših Cankarjevih političnih predavanjih, ki jih je avtor najprej zapisal v svojem prepoznavnem jezikovnem slogu ter jih nato izrekal pred navzočim poslušalstvom.

Med temi predavanji imajo posebno mesto Cankarjevi govorni nastopi v Trstu, kamor je delavsko prosvetno društvo *Ljudski oder* sistematično vabilo predavatelje iz Ljubljane. Cankar je v Trstu predaval vsaj šestkrat, ohranjeni pa so izhodiščni zapisi štirih predavanj. Trst je bil v prvi polovici 20. stoletja pomembno središče slovenstva, ki je bilo, podobno kot kranjska dežela, politično zelo razdeljeno. Cankar je rad hodil v Trst in je svoje politične intervencije jasno usmerjal k tamkajšnjemu delavstvu, naklonjenemu socialdemokratskim idejam, kar je zbuvalo odpor pri tržaških nacionalistih, zbranih v slovenski narodni stranki. Prvič je Cankar v Trstu nastopil 24. in 25. aprila 1907 z dvodelnim predavanjem *Slovensko ljudstvo in slovenska kultura*, ki je bilo po eni strani volilna agitacija za socialno demokracijo, po drugi strani pa je Cankar v njem razgrnil razdvojenost slovenstva na elitni narod in proletarsko ljudstvo.

Kulturne delavce je *primoral* razvoj človeške družbe, da so se odtujili masi ljudstva; *primoral* jih je dosedanji razvoj duševne kulture, da so zidali naprej, kjer so njih predniki začeli. In ker se je današnja kapitalistična družba polastila v svoj prid *vsakega* dela, tako telesnega kakor duševnega, ker je ta družba *odrekala* ljudstvu vsako kulturo, kakor mu še dandanes odreka v mnogih krajih umetnost branja in pisanja – se ni *moglo* zgoditi drugače, kakor da so se kulturni delavci zmirom bolj in bolj oddaljevali ljudstvu. Ljudstvu so bili odtujeni, tista družba pa, ki jim je odtujila ljudstvo, jih je zdaj tudi sama pustila na cedilu. Na cedilu jih je pustila in se jim smeje v obraz: zakaj pa ne delate za ljudstvo? (*Slovensko ljudstvo in slovenska kultura*, Cankar 1967: 178.)

Besedo »družba« je treba v Cankarjevem besedilnem svetu brati v kontekstu sočasnosti: ne gre za družbo, ki jo sociologija danes pojmuje kot skupnostno celoto, temveč za najprestižnejši razred meščanskih vplivnežev, ki so si s svojo politično dejavnostjo prizadevali, da bi delavske množice ostale čim bolj oddaljene od kulturnih in umetniških virov. Gre za ključno temo, ki je Cankarja vznemirjala vse življenje, namreč vlogo kulture v razvoju slovenske jezikovne skupnosti, in to je tema, ki jo je pisatelj pojmoval kot eminentno politično temo. Kulturno vprašanje ne zadeva le problematičnega odnosa delavstva do umetniške produkcije, niti ne zgolj nemilega statusa umetnika v kapitalistični družbi, temveč mu gre za razčlenbo elementarne delitve nacionalne skupnosti na narod in ljudstvo, pri čemer narodnjaška elita umetnost prezira kot nedelo, proletarsko ljudstvo pa v glavnem niti ne ve zanjo. Cankar je takemu socialnemu pojmovanju umetniškega dela ostro nasprotoval, mu očital površnost in škodljivost, »umetništvo« pa zagovarjal kot najvišjo obliko težnje k družbeni integriteti.

Lepota je kakor Bog: povsod je in nikjer je ni; nikjer je ni vtešene, v popolnosti izražene, tako da bi hrepenenju in slutnji ne bilo več prostora. Oko je ni videlo, uho je ni slišalo, jezik je ni izrazil, roka ne ustvarila. Srce človeka siromaka jo sluti in jo išče, slutilo in iskalo bo na vekomaj. Temu hrepenenju pa se pravi umetnost. (*Naši umetniki*, Cankar 1966: 131.)

Za Cankarja je iskanje stika z metafizičnim doživljanjem lepote eno od bistvenih gonil v razvoju kulturne skupnosti, ki ji je možno pripisati nacionalno razsežnost. Ritmična estetizacija proznega besedila ima v tem zbliževanju z lepoto poglobljeno vlogo, ker težnja k lepoti utrjuje tudi umetnikovo in bralčevo naravnost k želji po resnici in k dobronamernosti. Cankar to trojno tendenco združuje v konceptu hrepenenja (Snoj 2000: 41) in nenehno ponavlja, kako pomemben vpliv ima umetnost na doseganje določene kulturne ravni, ki dolgoročno oblikuje tudi politično kulturo naroda in njegovo samozavest.

Kritično poseganje v kulturno politiko

V politične razsežnosti slovenske kulture se je Cankar začel vpletati že v času svojega bivanja na Dunaju. Enajstletno zdomstvo (1896–1907) in življenje v proletarski bedi dunajskega predmestja Ottakring je Cankarja po eni strani utrdilo v univerzalnem socialističnem prepričanju, po drugi pa ga je navdalo z distanco do slovenskih

lokalnih samoumevnosti. Z navdušenjem je leta 1904 v slovenske časopise poročal o razstavi sodobnih slovenskih likovnih umetnikov v avstrijski prestolnici in posebej izpostavljaj veselo presenečenje, ki ga je obšlo ob pogledu na mlado slovensko umetnost, predstavljeno v galeriji Miethke. Takrat je spoznal, da so zlasti Jakopič, Grohar in Jama slikarji, ki s svojo umetnostjo ne ostajajo v utesnjenih okvirih nacionalnega pomena, temveč jo popolnoma suvereno umeščajo v širši evropski kontekst. Zelo kritično pa je nastopil proti zelo odmevni kulturnopolitični potezi, namreč postavitvi Prešernovega spomenika v Ljubljani leta 1905, ko je menil, da mladi kipar Zajec za izvedbo odmevnega naročila ni bil izbran po strogih merilih umetniške kvalitete, temveč v skladu s povprečnostjo splošnega okusa. V nekaterih besedilih je napadel intendanta ljubljanskega narodnega gledališča Frana Govekarja, ko je obsojal dvoličnost in kulturniško mlačnost pri vnaprejšnjem ustrežanju javnosti, ki naj bi od kulturnih ustanov pričakovala proizvajanje tradicionalnih oblik umetnostnih izrazov, zavračala pa naj bi vse, kar bi dišalo po modernem in novem. Za Cankarja je bil Govekar prototip malomestnega oportuniste, ki v duhu predvidljive gotovosti zavira razvoj nacionalne kulture in prezira avtentično umetniško stremljenje k izrazni inovaciji.

S solzami v očeh mi tožijo Govekarji: »Lepa stvar je prepričanje, lepa stvar je ideal – ampak ljudje so neizobraženi, zahtevajo budalosti na odru, v knjigi in na shodu in jaz imam družino!« Navaden Govekar, kakor jih hodi brez števila po naših ulicah, sedi z menoj v gostilnici, sreča me na cesti in nabere obraz v bridkostne gube: »Res je, prav imaš; v gnojnici živimo!« In kaj napravi poštenjak drugo jutro, ko je svoje ideale prespal? »Ne, nimaš prav! Ne mi, rodoljubi, mi nismo vodniki občinstva; občinstvo je naš vodnik in ker je občinstvo neumno, smo neumni tudi mi!« (*Govekar in Govekarji*, Cankar 1966: 54.)

V drugem odmevnem tržaškem predavanju (1912) je umrlemu pesniku Antonu Aškercu, ki ga je prej močno kritiziral zastran nazorske medlosti in pesniške hiperprodukcije usihajoče kakovosti, Cankar priznal, da je s svojo poezijo opozoril na bistvena socialna vprašanja slovenskega ljudstva, ko je v slovenskem narodu prepoznal problem zatrtega proletariata. Vloga kulture v dinamiki političnih sprememb je bistvena tudi za Cankarjevo ključno »realpolitično« predavanje, *Slovinci in Jugoslovani*, sicer predstavljeno leta 1913 v Ljubljani. V njem se avtor zavzema za vstop Slovencev v politično zvezo s Hrvati in Srbi, vendar s slovenskega gledišča pojmuje jugoslovansko državnost kot izključno politično vprašanje, saj se mu je zdelo samoumevno, da bo slovenska jezikovna skupnost v prvi politični južnoslovanski združbi v celoti zadržala kulturno avtonomijo. Največ svoje kritične energije je Cankar usmeril v razgrnitev verskega razkola v slovenski kulturni skupnosti, o katerem je pisal in govoril leta 1908 ob visoki Trubarjevi obletnici. Svoje nasprotovanje družbeni vlogi Katoliške cerkve na Slovenskem je utemeljil s tezo, da Cerkev svojo despotsko moč po eni strani večinoma gradi na vseprisotnem praznoverju, po drugi strani pa pristno vero instrumentalizira v boju za realno politično oblast. Kritiko katolicizma je podkrepil s spoznanjem, da so bili v zgodovini slovenstva protestantski misleci tisti, ki so postavili temelj slovenski kulturi, in da jim katoliški del politike tega nikoli ni mogel odpustiti. Vtem ko si je Katoliška cerkev zmeraj prizadevala

sodelovati pri oblikovanju politične vzpostavitve slovenskega naroda, je v prelomnih trenutkih kulturnega razvoja praviloma odpovedala, začenši s protireformacijsko akcijo, v kateri so goreli pionirski kulturni plodovi protestantske misli in njenih umetniških vzgibov. Tu ni odveč dodati, da tudi Cankar sam ni ostal prikrajšan za katoliško reakcijo na svoje pisanje, ko je bil leta 1899 sežgan zajeten del naklade njegove edine pesniške zbirke z domnevno kočljivim naslovom *Erotika*.

Razprave o ideološkem prepričanju, ki je Cankarja gnalo k politični dejavnosti, so se razvnele že takoj po njegovi smrti in so svoj vrhunec doživele po drugi svetovni vojni, ko je bil pisatelj dokončno razglašen za slovensko kulturno svetinjo. Pisateljski opus, ki je obveljal za mitično diagnozo nacionalne skupnosti, je postal predmet boja za politično interpretacijo. Govorilo se je kar o pravdi za Cankarjevo svetovnonazorsko in politično opredelitev. Že v času kraljevine SHS in prve Jugoslavije so razlago Cankarjevih spisov svojim potrebam prilagajale vse tedaj obstoječe politične opcije, od liberalne in socialno demokratske do klerikalne. Eni so iz njegovih tekstov luščili svobodomiselnost in narodno zavest, drugi analizo družbene pravičnosti, tretji njihove krščanske temelje. Kakor je Cankarja možno prebrati kot politično sintezo tedanjega in aktualnega slovenstva (Rehar 1945: 52), tako se zdi, da je treba njegovo estetsko in etično delovanje obravnavati kot dve neločljivi plati dejavnosti ene in iste misleče osebnosti. Cankarja ni mogoče stisniti v ideološki okvir. Njegova socialnopolitična misel deluje kot nenehna duhovna referenca njegovim jezikovnim označevalcem, se pravi literarnim besedilom. In obratno: izvajanje političnih dejanj je pri Cankarju ves čas v funkciji njegove notranje umetniške nuje in specifik njenega bistva, poetičnega jezikovnega izraza. Kar zares združuje oba pola Cankarjeve avtorske identitete, je njegova neodvrtljiva utemeljenost v osnovni etični nameri in hkratna naravnost k iskanju družbene pravičnosti. V tem kontekstu je pri Cankarju mogoče govoriti o socializmu.

Utopija krščanskega socializma

Na idejni koncept »socializem« se je v zadnjih dveh stoletjih prilepila cela vrsta specifičnih družbenih in političnih situacij – in vsakokrat sproti je ta beseda pomenila nekaj drugega. Se pravi, da se je njen pomen spreminjal hkrati z menjavami družbenih resničnosti in političnih ureditev. Zadnje čase beseda »socializem« v slovenščini označuje točno določeno obdobje bivanja slovenske skupnosti med letoma 1945 in 1991, ki je izšlo iz zmage v narodnoosvobodilnem boju. Njen smisel je pragmatično obarvan s še drugimi označevalci, kakršni so komunizem, diktatura, enoumje, partija, Jugoslavija, totalitarizem in kar je še podobnega. Povsem jasno je, da socializma v Cankarjevem primeru ne moremo pojasniti v smislu, ki ga tej besedi večinoma pripisujemo danes. Res je sicer, da se je Cankar pridružil socialdemokratski stranki, politični skupini, ki je besedo uporabljala v svojem imenu; res je tudi, da jo je Cankar v mnogočem doumeval na način, kakor je bila ta beseda rabljena v knjigi Janeza E. Kreka z naslovom »*Socializem*«. Vendar že Krekova uporaba te besede nima nobene bistvene zveze s političnimi praksami v poznejših socialističnih režimih,

čeprav je v njej mogoče prebrati zazrtost k sooblikovanju bodoče pravičnejše družbe. Prav tako je res, da je Cankar bral Marxa in je poznal njegove kritične ideje na račun kapitalizma, kakor tudi njegove filozofsko-politološke predloge za morebitne korenite družbene premike v prihodnosti. Vendar pa je na podlagi tako imenovane ideološke nestabilnosti in neodločenosti, ki so jo Cankarju očitali nekateri komentatorji (mdr. Kos 2018: 179), mogoče skleniti, da je njegova politična misel o socializmu dosti bolj utopična, samonikla in univerzalna, kot so bili pripravljene priznati tisti povojni kritiki, ki so jugoslovanski socializem doživljali kot stvarno udejanjenje proletarske revolucije. Cankar izrecno vztraja, da mora zrasti politično bitje na soočenju z realnimi družbenimi izkušnjami, ki v človeku prebudijo etični čut in občutek, da se je do svojih spoznanj dokopal sam.

Preplezati mu je treba trudoma devetkrat devet plotov, ki mu jih stavijo stare, priučene in posvečene fraze, dokler mu trpkost življenja, stud do »narodne« »napredne« in »krščanske« politike ter naposled znanstveno spoznanje ne pokažejo tistih ciljev, ki so vredni njegovega razuma in njegovega srca. Tako politično prepričanje in tako svetovno naziranje, ki si ga je priboril človek sam, mu je nad vse dragoceno in mu ga ne more vzeti nobena sila na svetu. (*Kako sem postal socialist*, Cankar 1967: 121.)

Cankar ni imel realnega političnega načrta, ki bi posegal v ekonomska družbena razmerja in ki bi ga socialno demokratska stranka lahko uporabila kot argument ali cilj v konkretnih političnih bojih. Njegova socialistična kritika je seveda obsodba tedanje kapitalistične družbe, kulturne ignorance in politične elite, ki je nezainteresirana za razvoj naroda in socialno stabilnost državljanov, svojo oblast pa izkorišča zgolj za utrjevanje prestiža, za odiranje kritično mislečih, samopovelečevanje in bogatenje. Cankarjev pogled na socializem korenini predvsem v družbeni etiki in je v marsičem soroden pogledu Oscarja Wilda, ki je leta 1891 objavil esej *Človeška duša v socializmu* in v njem o socializmu pisal kot o utopiji, v kateri bo človek kot posameznik naposled našel izgubljeno dostojanstvo. Wildova utopična napoved temelji na ideji, da prihaja čas, ko bo vsak posameznik živel v družbenih pogojih, v katerih bo lahko učinkovito uresničil svoj individualni potencial. Individualizacija bo možna samo takrat, ko bo vsakemu človeku omogočeno, da na podlagi izkušenj iz družbene resničnosti razvije lastnega duha in lastno mišljenje. Iz temeljne nepravilnosti kapitalistične družbe namreč po Wildu izhaja problem, da je »mnogo lažje simpatizirati s trpljenjem kot pa z mislijo« (Wilde 1993: 7). To pomeni, da je v danih razmerah igranje vloge žrtve za posameznika lažja pot kot pa suvereno zavzemanje miselnih stališč. Socializem naj bi ustvaril družbo, v kateri ne bo socialnih krivic, ki ljudem povzročajo trpljenje in jih pehajo v revščino, samostojno mišljenje pa bo ena od osnovnih človekovih pravic in obenem osnova za uveljavitev in pravično ovrednotenje mislečega človeka in njegovega dostojanstva. Skratka: z vidika ustvarjalnega človeka socializem ni le ekonomski, temveč zlasti duhovni družbeni model, ki proizvaja humanistično refleksijo, svobodne posameznike in kontinuiran kritičen pogled na odnose v človeških skupnostih. »Utopije pa imajo že od nekdaj to čudno lastnost, da se po navadi uresničijo.« (*Slovenci in Jugoslovani*, Cankar 1967: 231).

Socialistična ideja, zrasla iz etičnega občutka za pravice slehernika, je združljiva z vsakim drugim svetovnim nazorom, ki pravičnost uveljavlja kot izhodišče za družbeno sobivanje. Sem spada tudi krščanstvo. Podobno kot socializem premore tudi beseda »krščanstvo« veliko število sprotnih pragmatičnih konotacij, ki ji na različne načine pomagajo funkcionirati zdaj v tem, zdaj v onem družbenem ali zgodovinskem kontekstu. Kakor so različne režimske rabe razvrednotile temeljni smisel socializma, tako imajo razne verske ustanove s svojim vnaprejšnjim alibijem grešnosti večino zaslug za razraščanje političnega klerikalizma in zamegljevanje osnovnih postulatov krščanskega pogleda na svet. Cankar je v svojem osnovnem etičnem čutenju socialist in kristjan obenem, pri čemer je bistveno zavezan *duhovnim* izhodiščem enega in drugega, socializma in krščanstva. Krščanstvo je Cankar doživljal v prvinski, neformalni obliki. Povsem drugače pa je z njegovim odnosom do Katoliške cerkve, v kateri je že zelo mlad prepoznal oblastne kalkulacije in notranjo nestabilnost. Tu najdemo razlog, zakaj se je Cankar z enako energijo zoperstavljal političnim zlorabam teh duhovnih izhodišč – zlorabam, ki jih je uvideval tako pri političnih strankah kot tudi pri Katoliški cerkvi.

Ivan Prijatelj je ob branju *Hlapca Jerneja* zapisal, da v noveli vidi »svetovno-mogočno upesnitev Marxovega Komunističnega manifesta« (Prijatelj 1952: 552). To sodbo je mogoče razumeti kot vehementen pogled na veliki umetnostni tekst, ki pa v pripovedi spregleduje osnovno duhovno potezo, globoko zakoreninjeno v krščanstvu. Jernejevo popotno iskanje pravice je v biblijsko privzdignjenem tonu napisano kot križev pot, ki se – potem ko je iskalec neuspešno izčrpal vse posvetne instance – konča v cerkveni zakristiji, kjer župnik hlapčevo spraševanje o obstoju pravičnega Boga razglasi za bogokletje, ga dokončno stigmatizira kot brezvernika in ga izloči iz krščanskega občestva. Jerneja je na koncu zavrglo prav tisto, v kar je položil svoj zadnji up. Razplet novele, v katerem Jernej podtakne požar na Sitarjevi domačiji, je bil pogosto interpretiran kot klic k svetovni socialistični revoluciji, vendar je smisel celotne pripovedi razložljiv le z upoštevanjem celote pripovedi o hlapčevanju. Ta pot je ves čas tlakovana z izvornim krščanskim upanjem in z varljivo gotovostjo, da bo dobronamerni, upajoči hlapec naposled le prišel do pravice, za katero je prepričan, da mu pripada. Hlapec, ta klavni ostanek fevdalnega reda sredi podivjanega kapitalizma, ki mu je mladi gospodar po očetovi smrti odrekel pravico do gmotnega nadomestila za štiridesetletno delo, ima ves čas na ustih Boga, ker čuti, da je kot simbol brezpravne množice (Dragoš 1998: 13) zapisan propadu. *Hlapec Jernej* ima sicer pri Cankarju sočasno paralelo v črtici *Kristusova procesija*, kjer frustrirano slovensko ljudstvo hodi za odrešenikovo plapolajočo rdečo haljo, ki mu ne kaže poti do pomiritve s trpljenjem, temveč luč na koncu tunela ali vsaj njen privid. Ponotranjena krščanska etika pri Cankarju ni v nikakršnem izključujočem nasprotju z dejstvom, da je pozneje postal eden najvidnejših vzornikov politične levice na Slovenskem. Nasprotno, senzibilizira njegov notranji razmislek in mu krepi kritični pogled na temeljne krivice v družbenih razmerjih.

Cankarjeva krščansko-socialistična duhovna sinteza obuja spoznanje, da izrekanje etične naravnosti k dobremu ne more biti last te ali one ideologije in da ima vsakršna monopolizacija osnovnega etičnega vzgiba meje, ki se jasno pokažejo ob

političnem, zlasti pa moralnem propadanju teh ideologij. Cankar je v osnovnem tonu svojega pisanja pokazal, da družbena etika nima enotnega ideološkega označevalca, temveč da gre možnosti za očiščenje in pomlajenje skupnosti iskati v njeni raznolikosti, predvsem pa tam, kjer posameznik lahko najde najbolj prvinsko spodbudo za razvoj osebne družbene identitete, se pravi pri koreninah upanja, da ima človek prihodnost. Gre za nekakšno praobliko vere (Eagleton 2018: 68), ki jo človek goji iz sebe in v odnosu do soljudi in ki ni možna brez intimnega občutka, da ima vsakdo pravico do dostojnega življenja. Iz Cankarjevih besedil veje svetla spodbuda k upanju in k veri v pravičnejšo družbo. Ta vera v osnovi ni ne religiozne niti ne kakšne drugačne ideološke narave. Cankarjeva lirična naravnost k »čisti luči« raste iz najpreprostejšega upanja in je scela usmerjena k človečnosti.

Likal sem noč, vso pusto in sivo, polno sramote in bridkosti, da bi oko tem silnejše zakoprnelo po čisti luči. Zato je bila moja beseda, kakor je bila trda in težka, vsa polna upanja in vere! Iz noči in močvirja je bil v nebeške daljine uprt moj verni pogled – vi pa ste me razglasili za pesimista! (*Bela krizantema*, Cankar 1966: 124.)

Ključ do razumevanja tega avtopoetičnega odlomka je »kopnenje«. Kakor je videti prepričljiva zaokroženost Cankarjeve misli v naravnem združevanju socialistične in krščanske utopije, tem bolj je pretresljiv njegov nagovor posameznika, cankarjanski humanizem, ki neodjenljivo verjame, da je samostojno kritično mišljenje, pa naj bo še tako utopično, edina odrešitev za človeka. Cankarjeva resnična vera je humanistična. Vera v človeka mu daje slutiti, da obetov znosnejše prihodnosti nima smisla postavljati v takšno ali drugačno onstranstvo, temveč jih je treba dejavno uresničevati tukaj in zdaj. To ni najlažja naloga, saj terja od mislečega posameznika jasno misel in dober odmerek poguma, da se lahko – osvobojen strahu in obupa – zoperstavi politični moči oblasti, ki človeka vztrajno sili k molčanju. Cankar je ta uničujoči molk presegel. Noč, sivina, sramota, bridkost, močvirje: cela vrsta pesniških podob za ponižanje, kamor je pahnjena človek, kadar ga politične strategije razčlovečujejo in ga načrtno spreminjajo v brezčutno orodje. Kopnenje nima vnaprejšnje ideološke implikacije. Cankarjevo kopnenje po družbeni pravičnosti je uresničeno v dolgi vrsti raznorodnih poetičnih formulacij. Razkriva se kot intimen človeški vzgib, ki nastane iz ponižanja, misleči umetnik pa ga sčasoma utemelji v nasprotovanju in kritiki.

Sklep

Cankarjev opus je bil v nenehnih poskusih svetovnonazorske opredelitve že kmalu po vojni razglašen za »sintezo slovenstva«, ker si teh izrazito avtorskih tekstov nobena družbena ali politična ideologija ni mogla enoznačno prisvojiti. Pisateljevi posegi v sočasno resničnost slovenske družbe kot dela propadajočega avstro-ogrskega cesarstva so temeljno zaznamovani z duhovnimi izhodišči, ki so jih poznejši ideološki vzgibi prepoznavali kot nezdržljive. Ključna avtorska poteza literarnega umetnika, kakršen je Cankar, je ravno v tem, da se ne meni za morebitno instrumentalizacijo njegove umetnosti, temveč da svoje ustvarjalne intence uresničuje v skladu z osebno občutljivostjo: vprašanje, kako bodo besedila

prebrana, je vselej umeščeno onstran njegovega literarnega sveta. Duhovni nastavki Cankarjeve literarne umetnosti in njene družbene zavzetosti enakovredno temeljijo v krščanstvu in v sočasnih oblikah socializma s predpostavko, da je socialistična ideja pravičnosti vpisana v osnove krščanstva in da je socializem uravnan po načelih, ki v marsičem posnemajo krščanski pogled na svet. Cankarjeva reakcija na družbene krivice, ki so onemogočale življenje proletarske večine in jo rinile na rob preživetvenega dostojanstva, je svojo formulacijo našla v upodabljanju temnih plati družbene stvarnosti in v hrepenenjskem pogledu k »luči«, prihodnost pa v uporni drži posameznika, ki svoj navdih in uteho išče v utopičnih spodbudah k dobremu, pa naj bodo te krščanske, socialistične ali združene v obojem. Takšno Cankarjevo idejno naravnost je mogoče prebrati tako v njegovih aktualističnih besedilih kot v tekstih, ki jih literarna zgodovina označuje kot simbolistično pripovedništvo.

Viri

Cankar, Ivan, 1966: *Bela krizantema. Kritični in polemični spisi*. Kondor 75, Ljubljana: Mladinska knjiga. Ur. Boris Merhar.

Cankar, Ivan, 1967: *Zbrano delo*. Petindvajseta knjiga. Politični članki in satire. Govori in predavanja. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

Cankar, Ivan, 1973: *Zbrano delo*. Osemindvajseta knjiga. Pisma III. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

Cankar, Izidor, 1960: *Obiski. S poti*. Kondor 39, Ljubljana: Mladinska knjiga.

Wilde, Oscar, 1993: Človeška duša v socializmu. Wilde, Oscar: *De profundis*. Kondor 266, Ljubljana: Mladinska knjiga. 5–50. Prev. Uroš Gabrijelčič.

Literatura

Dobrovoljc, France, 1945: Nekaj posebnosti iz Cankarjevega literarnega jezika. Maleš, Miha (ur.): *Podoba Ivana Cankarja*. Ljubljana: Bibliofilska založba. 74–78.

Dolar, Mladen, 2012: Ideologija in slovenstvo. Bjelčevič, Aleksander (ur.): *Ideologije v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi*. 48. SSJLK: zbornik predavanj. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete. 62–67.

Dragoš, Srečo, 1998: *Katolicizem na Slovenskem. Socialni koncepti do druge svetovne vojne*. Ljubljana: Krtina.

Eagleton, Terry, 2018: *Upanje brez optimizma*. Ljubljana: Beletrina. Prev. Aljoša Kravanja.

Kos, Janko, 2018: *Misliti Cankarja*. Ljubljana: Beletrina.

Maleš, Miha (ur.), 1945: *Podoba Ivana Cankarja*. Spominski zbornik, I. del, Ljubljana: Bibliofilska založba.

Prijatelj, Ivan, 1952: Domovina, glej umetnik! Prijatelj, Ivan: *Izbrani eseji in razprave I*. Slodnjak, Anton (ur.). Ljubljana: Slovenska matica. 551–579.

Rehar, Radivoj, 1945: Pravda za Cankarjevo nazorsko-politično pripadnost. Maleš, Miha (ur.): *Podoba Ivana Cankarja*. Ljubljana: Bibliofilska založba. 51–54.

Snoj, Vid, 2000: Smisli hrepenenja: literatura Ivana Cankarja in novozavezno krščanstvo. *Primerjalna književnost* 23/2. 27–57.